

9. *Клейн Л.* История археологической мысли. В 2-х томах. Т.1 / *Клейн Л.* – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2011. – 688 с.
10. *Клейн Л.* История археологической мысли. В 2-х томах. Т.2 / *Клейн Л.* – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2011. – 626 с.
11. *Клейн Л.* Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада) / *Клейн Л.* – Донецк: Донецкий национальный университет, 2009. – 393 с.
12. *Лотман Ю.* Память в культурологическом освещении / *Лотман Ю.* // Избранные статьи в 3-х томах. Т.1: Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллинн, Александра, 1992. – 247 с.
13. *Мартыненко И.* Понятие и состав археологического наследия / *Мартыненко И.* // Право.by: научно-практический журнал. – 2010. – № 3. – С. 170–175.
14. *Стасюк И.* «Черная археология»: мародеры против России [Электронный ресурс] / *Стасюк И.* – Режим доступа : www.amatorg.ru/Online/Stasuk/marauders.htm.
15. *Ткачук М.* Археология свободы. Опыт критической теории / *Ткачук М.* – Кишинев: Stratum. Центр Балканских исследований, 1996. – 197с.
16. *Яковенко Н.* Вступ до історії / *Яковенко Н.* – К.: Критика, 2007. – 375с.
17. European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage ETS № 143 (Revised). – Valletta, 1992. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.lawrussia.ru/texts/legal_703/703a197x600.htm.
18. *Hodder I., Hutson S.* Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology. Third edition / *Hodder I., Hutson S.* – New York: Cambridge University Press, 2003. – 293 p.
19. *Shanks M., Tilley C.* Social Theory and Archaeology / *Shanks M., Tilley C.* – Albuquerque: University of New Mexico Press, 1987. – 243 p.

Середін А.М. Теоретическі аспекти археологічної науки в контексті пам'ятниковедення

В статті проаналізовано значення теоретическої археології для розсмотрення вопроса феномена археологіческого наследия. Рассмотрены линии междисциплинарных связей теоретической археологии и памятниковедения.

Ключевые слова: теоретическая археология, археологическое наследие, памятниковедение, археологические источники.

Seredin A.M. Theoretical aspects of archaeology in the context of monumentology

The article analyzes the importance of theoretical archaeology in considering the phenomenon of archaeological heritage. There have been considered the interdisciplinary communication lines of theoretical archaeology and monumentology.

Keywords: theoretical archaeology, archaeological heritage, monumentology, archaeological sources.

Подано до друку: 04.02.2013 р.

УДК 94(477):351.86222

С.І. КОТ

Термін «незаконно вивезені культурні цінності» в контексті проблеми повернення та реституції предметів культури

У статті в контексті питань повернення та реституції культурних цінностей розглядається зміст поняття і терміну «незаконно вивезені культурні цінності». Автор аналізує широке коло джерел, у т.ч. наводить порівняльний аналіз визначення поняття й терміну «незаконно вивезені культурні цінності» в актах міжнародного права актах і в українському законодавстві.

Ключові слова: незаконно вивезені культурні цінності, пам'яткознавство, повернення, реституція, поняття, термін, міжнародне право, законодавство України.

Термін «незаконно вивезені культурні цінності» у своїй основі містить виразний міжнародно-правовий контекст. З одної сторони, він відображає факт фізичного переміщення тих чи інших культурних цінностей за межі території держави, де вони перебували до моменту вивезення. Водночас його зміст засвідчує, що таке переміщення відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного внутрішнього законодавства даної держави та всупереч її волі.

Цей термін є порівняно новим для українського пам'яткознавства. Серед публікацій, у яких порушуються питання термінології, звернемо увагу на вступну статтю В. Акуленка і Ю. Шемшученка до фундаментального видання про правову охорону культурних цінностей, в якій вони (хоча й опосередковано) намагаються розкрити зміст цього терміну [1]. Пропонована публікація є спробою продовжити розгляд даної проблеми.

У процесі розвитку міжнародного права в сфері охорони та збереження культурних цінностей було вироблено базові критерії, які визначають основні шляхи формування культурної спадщини кожної держави як країни їх походження. Насамперед вони передбачають право кожної держави самостійно визначати приналежні до них предмети, що мають історичне, мистецьке, наукове чи інше культурне значення. Показово це право сформульовано в Рекомендаціях ЮНЕСКО 1964 р., спрямованих на заборону та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню й передачі права власності на культурні цінності: «Кожна держава-член має встановити критерії, найбільш придатні, на її думку, для визначення наявних на її території культурних цінностей, що мають велике значення» [2]. Водночас, Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, доволі чітко визначила, що культурна спадщина кожної держави» включає такі категорії культурних цінностей:

а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами даної держави, та культурні цінності, що мають важливе значення для даної держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території даної держави;

б) культурні цінності, знайдені на національній території;

с) культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними і природничонауковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

d) культурні цінності, набуті внаслідок добровільного обміну;

e) культурні цінності, отримані як дар або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки вони походять (ст. 4) [3].

Таким чином, усі інші шляхи отримання культурних цінностей визнаються незаконними. Важливим є і ще один висновок, який витікає з положень даної конвенції – поняття «країна походження культурних цінностей» своїм змістом – окрім контексту країни, на території якої було створено або знайдено той чи інший предмет культури – охоплює також й усі інші культурні цінності, які перебувають в її межах на законних підставах. З цього можна зробити й інший висновок – міжнародне право, регулюючи взаємовідносини держав щодо культурних цінностей, не заперечує того, що до культурної спадщини певної держави можуть входити культурні цінності іншої країни походження, де вони раніше перебували. При цьому, як зазначає М. Богуславський, «мова може йти лише про законність перебування цінності в країні чи про законність її придбання» [4].

Будь-яке вивезення культурних цінностей з територій країн дозволяється лише за відсутності заперечень щодо такого вивезення з боку компетентних органів цих країн (Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р., п. 4) [5]. Формальним матеріальним втіленням згоди держави на вивезення з її території культурних цінностей є свідоцтво на право вивезення культурних цінностей, яке видають такі органи і яке «посвідчує, що вона дала дозвіл на вивіз однієї або кількох культурних цінностей» (Конвенція ЮНЕСКО 1970 р., ст. 6) [6]. У рамках Європейського Союзу (ЄС) варто відзначити Постанову Ради (ЄЕС) N 3911/92 від 9 грудня 1992 р. про експорт товарів культурного призначення, якою встановлюється, що експорт культурних цінностей може здійснюватися лише на основі ліцензії, виданої компетентним органом. В додатку до даного акту міститься перелік культурних цінностей, на які поширюються вимоги постанови [7].

Відповідно, вважаються незаконними ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності, здійснені з порушенням правил застосування цих принципів, прийнятих кожною державою (Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р., п. 6, 7), а також із порушенням правил, схвалених державами-учасницями відповідної міжнародної конвенції (Конвенція ЮНЕСКО 1970 р., ст. 3) [8]. Термін «незаконно вивезені культурні цінності» як «переміщені із території Договірної Держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей з метою захисту її культурної спадщини» зафіксований в Конвенції ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей від 24 червня 1995 р. [9].

Одночасно, міжнародно-правові документи дозволяють конкретизувати загальні визначення та розглянути більш детально категорії культурних цінностей, які можуть відноситися до незаконно вивезених культурних ціннос-

тей. Конвенція ЮНІДРУА 1995 р. акцентує увагу на незаконних перевезеннях та торгівлі культурними цінностями, особливий наголос робиться на «пограбуваннях археологічних місцевостей» [10]. У ст. 1 конвенції зафіксоване визначення «незаконно вивезених культурних цінностей», під яким вона розуміє цінності, переміщені з території держави всупереч її праву, яке регулює таке вивезення [11]. Слід зазначити, що до цієї категорії конвенція відносить також тимчасово вивезені та повернуті культурні цінності: «Культурна цінність, тимчасово вивезена з території держави ... з метою виставки, дослідження чи реставрації, згідно з дозволом, виданим відповідно до її права, що регулює такий експорт з метою захисту її культурної спадщини, і не повернута відповідно до умов цього дозволу, вважається нелегально вивезеною» (ст. 5) [12]. Разом із тим, окремо вживається термін «викрадені культурні цінності», який, однак, не розшифровується в тексті конвенції. Очевидно, що поняття «викрадені» охоплює собою контекст кримінальних дій, наслідком яких стало відчуження культурних цінностей у законного власника (чи володільця). До цієї категорії також віднесено археологічні предмети, отримані всупереч законодавству: «Культурна цінність, яка була незаконно розкопана, або законно розкопана, але незаконно утримується, вважається викраденою» (ст. 3, п. 2) [13]. Проте в іншому пункті цієї статті (п. 5) в рамках глави щодо викрадених культурних цінностей (Глава II) виокремлюються заходи щодо «культурної цінності, переміщеної з пам'ятки, археологічного заповідника чи суспільної колекції» [14]. Тим самим, окрім предметів, що мають відношення до археологічних об'єктів, мова може йти також про відокремлені предмети інших видів нерухомої культурної спадщини, зокрема пам'яток історії, архітектури, мистецтва, техніки тощо, а також рухомих пам'яток – як окремих, так і зі складу суспільних колекцій. Враховуючи, що конвенція присвячена міжнародній співпраці щодо повернення викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей, – йдеться про міждержавні відносини і взаємодію стосовно предметів культури, які були переміщені внаслідок тих чи інших незаконних дій. Таким чином, йдеться про культурні цінності, які в незаконний спосіб опинилися поза межами території країни їх походження. Тому, на наш погляд, поняття «незаконно вивезені культурні цінності» в широкому сенсі своїм змістом охоплює як культурні цінності, викрадені та переміщені з території держави, так і культурні цінності, вивезені з неї з порушеннями чинних правил і процедур щодо оформлення такого вивезення.

Більш детально це питання висвітлює Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 р., яка акцентує увагу на проблемі незаконного перепродажу цінностей [15]. Конвенція подає узагальнений перелік основних видів правопорушень щодо культурних цінностей, які можуть виражатися як у дії, так і в бездіяльності:

- крадіжка культурних цінностей;
- привласнення культурних цінностей, вчинене насильницьким способом чи із загрозою такого;
- зберігання викрадених культурних цінностей, якщо щодо них було вчинено одне з вищеназваних діянь (ст. 3, Додаток III).

Окрім цього, наводиться більш розгорнутий перелік правопорушень щодо культурних цінностей, які кожна країна розглядати у відповідності з положеннями конвенції. Зокрема, до них віднесено:

- незаконне привласнення культурних цінностей, що належать іншому, внаслідок викрадення, шахрайства, зловживання довірою тощо;
- отримання їх будь-яким іншим протизаконним способом проти права власності, ніж крадіжки;
- набуття через незнання культурних цінностей, що раніше були викрадені чи отримані внаслідок інших незаконних дій;
- відчуження культурних цінностей, які є невідчужуваними з огляду на законодавство країни, звідки вони були вивезені;
- набуття таких цінностей, якщо набувачу було відомо, що вони є невідчужувані;
- порушенням діючих правових норм таким набувачем щодо повідомлення компетентних органів країни про факт такого відчуження;
- порушення юридичних норм щодо випадково знайдених археологічних цінностей, їх утаювання чи відчуження;
- набуття такі культурних цінностей, якщо набувач знав, що вони одержані з порушеннями;
- порушення діючих норм щодо наявності спеціального дозволу на право проведення археологічних розкопок;
- приховування чи відчуження археологічних цінностей, знайдених під час належно дозволених розкопок;
- набуття таких цінностей;
- порушення норм особами, що мають право на проведення археологічних розкопок, щодо декларування знайдених цінностей;
- утаювання та відчуження таких культурних цінностей;
- набуття таких цінностей;
- порушення норм, що забороняють використання металолукачів в археологічному контексті;
- експорт або спроба експорту культурних цінностей, експорт яких заборонено;
- експорт культурних цінностей без дозволу компетентних органів;

– зберігання культурних цінностей, отриманих злочинним шляхом (Додаток III, п. 2) [16].

З положень конвенції витікає, що такі дії щодо культурних цінностей вважаються незаконними, тож переміщені цінності, отримані та вивезені в незаконний спосіб, є незаконно вивезеними культурними цінностями.

У контексті нелегального експорту, незаконного привласнення чи незаконного обігу предметів культури культурні цінності, що походять з нелегальних розкопок або незаконно приховані під час офіційних розкопок, загалом розглядає Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини від 16 січня 1992 р. (ст. 10) [17].

Ще одним важливим актом ЄС є Директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 р. про повернення предметів культури, незаконно переміщених з території держави-члена європейського співтовариства [18]. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в межах національного законодавства класифікуються як «національне надбання» (national treasures) і мають художню, історичну чи археологічну цінність, за умови, що вони є невід'ємною частиною суспільної колекції, внесеної до інвентарних описів музеїв, архівів, бібліотек. Незаконним переміщенням предметів культури директива визначає дії, коли вони були вивезені з території держави-члена незаконно, тобто з порушенням чинного законодавства, або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (ст. 1, п. 2). Важливо, що для застосування цього положення держави-члени можуть класифікувати культурний об'єкт як національне надбання, навіть після того, як цей він залишив територію.

Але таке розуміння контексту незаконно вивезених культурних цінностей не вичерпує увесь його зміст. Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. додатково визначає: «Вважаються також незаконними примусові вивезення і передача права власності на культурні цінності, які є прямим чи опосередкованим результатом окупації країни іноземною державою» (ст. 11) [19]. Таким чином, цим положенням чітко зафіксовано, що культурні цінності, вилучені та переміщені внаслідок війн і збройних конфліктів із територій воюючих сторін або нейтральних країн, які зазнали окупації, беззаперечно вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями.

Війна і збройний конфлікт мають багато спільного. У першу чергу подібність полягає в способі вирішення протиріч між державами за допомогою збройних сил. Однак розмежування війни та збройного конфлікту обумовлене тим, що в сучасній науковій та юридичній літературі виокремлюється ряд специфічних ознак, які характеризують обидва явища. Так, під війною розуміється такий стан, у якому держави застосовують одна проти одної всі форми тиску з

дотриманням законів і звичаїв ведення війни. Збройний конфлікт міжнародного характеру – це зіткнення між збройними силами держав, яке характеризується інтенсивністю ведення бойових дій, обмеженістю театру цих дій і відносною нетривалістю в часі. Збройний конфлікт є наслідком фактичного ведення бойових дій держав без будь-якого попередження чи оголошення війни [20]. Таким чином, війна означає особливий якісний стан суспільства. Вона пов'язана із застосуванням усіх форм боротьби – економічної, політичної, ідеологічної, зачіпає безпеку кожної особистості, всіх верств населення і держави, визначає всі сфери їх життєдіяльності. Збройний конфлікт зачіпає лише частину суспільства і не передбачає перебудови всього суспільно-політичного життя країни.

Військова окупація є тимчасовим захопленням збройними силами воюючої сторони території (частини території) противника [21]. Гаазька конвенція 1907 р. визначає, що «територія вважається зайнятою, якщо вона дійсно перебуває під владою армії противника» і ця влада спроможна виявляти свою діяльність (ст. 42) [22].

Проблема повернення культурних цінностей країнам, що їх втратили внаслідок війн або збройних конфліктів стала надзвичайною актуальною в ХХ ст., коли Перша і, особливо, Друга світова війна завдали величезної шкоди надбанню культури багатьох країн, а відтак і світовій культурі в цілому.

Варто зазначити, що перші нормативно-правові акти, за допомогою яких намагалися заборонити знищувати і грабувати ті об'єкти, що сьогодні охоплюються поняттям «культурна спадщина», були схвалені ще в ХІХ ст. Так, у Інструкції для керування діючою армією Сполучених Штатів 1863 р. (відомій також як Кодекс Лібера) містяться правила, що забороняють захоплення об'єктів, приналежних до шкіл, університетів, академій, обсерваторій, музеїв (п. 34), а також зазначалося, що «класичні твори мистецтва, бібліотеки, наукові колекції ... належить узяти під охорону» (п. 35). Згідно з п. 36 Інструкції, згадані об'єкти «ні в якому разі ... не будуть продані, привласнені, зруйновані або навмисно пошкоджені у випадку їх захоплення арміями Сполучених Штатів» [23].

Деякі правила, спрямовані на захист пам'яток, художніх і наукових творів, містяться в Брюссельській декларації 1874 р. про закони та звичаї війни. Згідно зі ст. 8 Декларації, захоплення, руйнування чи пошкодження названих об'єктів переслідується владою [24].

Значний вплив на розвиток міжнародного права щодо долі культурних цінностей, знищених чи розграбованих у ході війн або збройних конфліктів, мали міжнародні конвенції 1899 та 1907 р., які встановлювали зобов'язання воюючих сторін стосовно охорони об'єктів культури та права власності на них. Так, Конвенція про закони і звичаї суходільної війни 1899 р., основні норми якої зосереджені в Положенні про закони та звичаї суходільної війни, яке є невід'ємною

її частиною, забороняє «руйнувати чи загарбувати ворожу власність, окрім випадків, коли подібне руйнування чи загарбання нагально викликане воєнною необхідністю» (ст.13, пункт «g»). Важливе значення має ст. 56 Положення, яка безпосередньо стосується культурних цінностей: «Власність громад, установ церковних, благодійних і освітніх, художніх і наукових, навіть таких, що належать державі, прирівнюються до приватної власності. Будь-яке загарбання, руйнування чи умисне пошкодження таких установ, історичних пам'яток, творів художніх і наукових забороняється і підлягає переслідуванню» [25].

Друга Гаазька Конференція, що відбулася у 1907 р., мала на меті доповнити й конкретизувати документи Першої Конференції Миру. Так, ст. 13 Положення 1899 р. набула порядкового номеру 23, а в пункті «g» слово «руйнувати», яке стосується скоріше споруд, будівель, замінили на слово «знищити», яке можна застосовувати і до рухомих об'єктів. Ст. 27, в якій наведено перелік об'єктів, до яких під час ведення бойових дій застосовуються обмеження, була доповнена поняттям «історичні пам'ятки» і набула такого вигляду: «Під час облог і бомбардувань належить ужити всіх необхідних заходів, аби вберегти, наскільки можливо, храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтв і добродійності, історичні пам'ятки, шпиталі й місця, де зосереджено хворих або поранених, за умови, що такі будівлі й місця не служать водночас воєнним цілям». Також певних змін зазнала ст. 56, яка безпосередньо стосується культурних цінностей: було підкреслено неприпустимість будь-яких умисних дій проти них («будь-яке умисне загарбання, знищення чи пошкодження подібних установ, історичних пам'яток, творів художніх або наукових забороняється і підлягає переслідуванню»). Окремий блок статей регулює питання права власності на окупованій території: приватна власність не підлягає конфіскації (ст. 46), забороняються грабунки (ст. 47), державна власність (у тому числі громадські будівлі) вважається такою, що може перебувати лише в управлінні. Сторона, яка зайняла відвойовані території, зобов'язана «зберегти основну цінність цих видів власності» (ст. 55) [26]. Однак недолік даної Конвенції полягає у тому, що вона не визначає характер відповідальності за порушення вищезазначених положень, залишаючи вирішення цього питання на розсуд воюючих сторін.

Як зазначає російський дослідник Семиряга М.І., значення Гаазьких конвенцій насамперед полягає в тому, що вони мали універсальний характер, тобто однаково діяли для будь-якої сторони війни [27]. Схожу думку висловлює німецький дослідник правових питань реституції Маттіас Хартвіг, зокрема, що Конвенція 1907 р. «захищає культурні цінності переможеної країни перед переможцем» [28]. Також варто відзначити, що Гаазька конвенція 1907 р. прямо вказала, що культурні цінності не можуть бути об'єктом конфіскації чи розграбування, тобто такі дії є незаконними. Тим самим вилучені

та переміщені внаслідок таких дій культурні цінності є незаконно вивезеними культурними цінностями.

Важливим концептуальним документом в цьому напрямі став Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток від 15 квітня 1935 р. – Пакт Реріха (за ім'ям його ініціатора – Миколи Реріха, видатного російського художника та громадського діяча) або Вашингтонський пакт (за місцем проведення міжнародної конференції з його схвалення та підписання, що відбулися за ініціативою уряду США) [29]. У ст. I Договору передбачається, що «історичні пам'ятки, наукові, художні, навчальні та культурні заклади розглядатимуться як нейтральні та як такі користуватимуться повагою і захистом з боку воюючих сторін ... Така ж повага і захист надаватимуться історичним пам'яткам, музеям, науковим, художнім, навчальним та культурним закладам як у дні миру, так і під час війни» [30]. На думку М. Богуславського, дія договору обмежувалася виключно нерухомими культурними цінностями [31]. На це дійсно вказується в преамбулі документа, де визначається завдання «захистити в час будь-якої небезпеки всі державні та приватні нерухомі пам'ятки, що становлять культурну скарбницю народів ... забезпечити повагу до культурних цінностей та їх захист під час війни й у мирний час» [32]. Але коли мова йде про музеї, наукові, художні та навчальні заклади, є очевидним, що вони розглядаються як культурні цінності не лише в контексті нерухомих об'єктів самих собою – споруд певного функціонального призначення, але й (а можливо і першочергово!) як місця концентрації рухомих культурних цінностей – музейних колекцій та предметів, наукових і навчальних матеріалів, обладнання, бібліотек тощо. Таким чином, можливо стверджувати, що дія договору рівною мірою поширювалася не лише на ці нерухомі об'єкти, але й на захист предметів культури, які перебували в спорудах, котрі в цілому підлягали охороні як комплекси зосередження та концентрації культурних цінностей. Можливість такого підходу та трактування цього міжнародного акту поділяє також В. Акуленко, який розглядає Пакт Реріха в контексті правового поля процесів реституції культурних цінностей [33].

Ст. II Пакту Реріха (Вашингтонського пакту) визначає, що нейтральний статус і захист пам'яток, музеїв, наукових, освітніх та культурних закладів визнаються на всій території, що перебуває в юрисдикції держав-учасниць, без огляду на приналежність до будь-якої країни та без жодної дискримінації. У внутрішньому законодавстві цих країн мали бути забезпечені правові норми, які б дозволяли здійснювати такий захист. Для вирішення об'єктів, що підлягали охороні, пропонувалося використовувати розпізнавальний прапор – червоне коло з трьома червоними кружками всередині на білому тлі (ст. III).

Країни-учасниці повинні були надіслати повідомлення про перелік пам'яток і закладів, яким вони бажають забезпечити захист (ст. IV) [34].

Пакт Реріха не став обов'язковим міжнародно-правовим актом, проте знайшов своє втілення як регіональний правовий акт. Одночасно, ідеї, що містяться в Пакті, знайшли своє втілення в нормах національних законодавств багатьох країн світу, а також у нормах міжнародного права стосовно захисту культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів (особливим чином, на наш погляд, прослідковується концептуальний зв'язок між Пактом Реріха та Гаазькою конвенцією 1954 р.).

Загальні положення щодо заборони незаконного вилучення приватного майна містить Женевська конвенція від 12 серпня 1949 р. «Про захист цивільного населення під час війни». Так, абзац другий ст. 33 забороняє пограбування, а також вказує, що «репресалії стосовно осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна забороняються». Також забороняється будь-яке знищення державою окупантом рухомого та нерухомого майна, що є індивідуальною чи колективною власністю приватних осіб або держави, громад, громадських або кооперативних організацій [35]. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 р.) безпосередньо проголошує захист саме культурних цінностей, до яких Протокол відносить історичні пам'ятки і твори мистецтва: забороняється здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти цих цінностей, а також робити такі об'єкти об'єктами репресалій (ст. 53) [36].

Одним із найбільш ґрунтовних міжнародно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей є Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р., які підписали, відповідно, 68 та 61 держава. Конвенція містить зобов'язання держав-учасниць охороняти й поважати культурні цінності, що, зокрема, включає в себе обов'язок забороняти використання цих цінностей у цілях, які можуть призвести до їх пошкодження чи зруйнування й утримуватися проти будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них. Також конвенція зобов'язує забороняти, відвертати і припиняти крадіжки, грабежі чи незаконне привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, а також акти вандалізму проти культурних цінностей та реквізицію рухомих культурних цінностей, розташованих на території іншої сторони, утримуватися від будь-яких репресивних заходів, спрямованих проти культурних цінностей (ст.4). Культурні цінності, що транспортуються, перебувають під захистом, «користуються імунітетом від конфіскації, взяття як призу або захоплення» (ст. 14) [37].

Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту також підписаний 14 травня 1954 р. (Протокол I) [38].

Відповідно до п. 1 розділу I Протоколу 1954 р., сторони зобов'язуються «запобігати вивезенню культурних цінностей» з окупованої ними території під час збройного конфлікту. Зобов'язання «запобігати», згідно з даним документом, потрібно розуміти в широкому значенні: держава не повинна займатися таким вивезенням і не повинна допускати вивезення культурних цінностей своїми громадянами. Важливе значення мають зобов'язання, прийняті на себе відповідно до Протоколу країнами, які не беруть участь в конфлікті. Ці країни зобов'язані вживати заходи до охорони культурних цінностей у випадку їх вивезення з окупованої території в порушення п. 1 розділу I Протоколу.

Протокол 1954 р. також передбачає зобов'язання кожної країни-учасниці взяти під охорону ті культурні цінності, які ввезені на її територію прямо чи опосередковано з будь-якої окупованої території. Це відбувається автоматично в момент ввезення або, якщо цього не буде зроблено, за проханням влади окупованої території (п. 2 розділ I Протоколу). Після закінчення воєнних дій країна-учасниця конвенції повинна повернути культурні цінності, що перебувають на її території, компетентній владі раніше окупованої території, якщо вони були вивезені з порушенням п. 1 розділу I Протоколу. При цьому не має значення, у чийй власності виявилися цінності.

Варто зазначити, що цінності під час війни чи збройного конфлікту можуть бути спеціально вивезені з країни її урядом і передані на збереження до іншої країни. У таких випадках у держави-депозитарію виникає зобов'язання з повернення культурних цінностей в країну їх походження. Це передбачено Протоколом I Гаазької Конвенції 1954 р.: «Кожна Висока Договірна Сторона зобов'язується після закінчення воєнних дій повернути компетентним властям держави – первісного власника культурні цінності, депоновані з території цієї держави на територію Високої Договірної Сторони з метою захисту цих цінностей від загрози збройного конфлікту» (п. 5 розділу II).

26 березня 1999 р. було прийнято Другий Протокол до Конвенції 1954 р., який значною мірою конкретизував і доповнив низку важливих положень та процедури виконання конвенції. Зокрема, було додатково наголошено щодо обов'язку держав щодо попередження вивезення культурних цінностей з територій інших держав: «Сторона, яка повністю чи частково окупує територію іншої Сторони, забороняє і попереджає по відношенню до окупованої території: а) будь-яке незаконне вивезення, інше переміщення чи перехід права власності на культурні цінності;

б) будь-які археологічні розкопки, якщо тільки це не викликається виключно з метою охорони, обліку або збереження культурної цінності;

с) будь-які модифікації чи зміни характеру використання культурної цінності, котрі мають на меті приховати чи знищити свідчення культурного, історичного чи наукового характеру» (ст. 9) [39].

Дії, що роблять культурні цінності об'єктом нападу й акти вандалізму проти них, знищення чи присвоєння у великих масштабах, а також крадіжки, грабїж чи інше незаконне присвоєння культурних цінностей трактується як суттєві порушення протоколу і вважаються злочинними, за них національним правом встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 15, п. 1, п. 2). Також Протокол 1999 р. передбачає, що кожна сторона вживає таких законодавчих, адміністративних або дисциплінарних заходів, які можуть бути необхідні для покарання таких дій, як «будь-яке незаконне вивезення, інше вилучення культурної власності з окупованої території або передавання права власності», якщо ці дії вчинені умисно (ст. 21, п. b) [40]. Звернемо увагу, що в ст. 1 протоколу наводиться визначення поняття «незаконний», під яким розуміється предмет, вивезений «під примусом чи іншим чином в порушення норм внутрішнього права окупованої території чи міжнародного права» [41].

Отже, захист культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів згідно з нормами міжнародного права передбачає заборону будь-яких ворожих актів, спрямованих проти цих цінностей, і актів вандалізму проти них, крадіжок, пограбувань або незаконного присвоєння культурних цінностей у будь-якій формі та у будь-яких масштабах. Такі дії визнаються незаконними та злочинними. Особливою мірою заходи по захисту об'єктів культури спрямовані на захист культурних цінностей, розташованих на окупованій території. Відповідно, культурні цінності, які стали об'єктом таких незаконних дій та предметом вивезення чи іншого переміщення вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями.

Юридичний термін «незаконно вивезені культурні цінності» присутній також в українському законодавстві. Зокрема, в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. його зміст визначається так: «культурні цінності, вивезені з території України з порушенням законодавства України та міжнародно-правових норм, не повернуті після закінчення обумовленого угодою терміну тимчасового вивезення або за наявності будь-яких розбіжностей з умовами, які регулюють таке тимчасове вивезення» [42].

Таким чином, поняття «незаконно вивезені культурні цінності» в широкому розумінні охоплює своїм змістом предмети культури, які:

- попередньо були набуті внаслідок скоєння правопорушень та злочинних дій;
- переміщені поза межі території країни з порушенням вимог чинних норм і процедур щодо набуття дозволу та оформлення такого переміщення;
- тимчасово вивезені і не повернуті в обумовлений термін культурні цінності або вивезені з порушенням умов тимчасового вивезення предмети культури;

– культурні цінності, які стали об'єктом незаконних дій та предметом вивезення чи іншого переміщення внаслідок війн та збройних конфліктів, іноземної окупації.

Джерела та література

1. Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. : акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 22–24.
2. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. : акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 160.
3. Там само. С. 121–122; Conventions... – P. 63.
4. Босулавский М.М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. – 1992. – № 11. – С. 122–123.
5. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 160.
6. Там само. – С. 122–123.
7. Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods [Електронний ресурс] // Europa. Summaries of EU legislation [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>
8. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 121, 160.
9. Там само. – С. 379.
10. Там само. – С. 378.
11. Там само. – С. 379.
12. Там само. – С. 381.
13. Там само. – С. 379.
14. Там само. – С. 380.
15. Там само. – С. 319–321; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.
16. Там само. – С. 319–320.
17. Там само. – С. 336.
18. Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>.
19. Там само. – С. 124.
20. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К., 2007. – С. 112–113, 293–294.
21. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 203–204; Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 352–353
22. Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp.
23. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 435–436.
24. Там само. – С. 436.
25. Там само. – С. 437–438; Convention with respect to the laws and customs of war on land (Hague II) (29 July 1899) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp.
26. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 440–441; Convention respecting...
27. Семряга М.И. Как мы управляли Германией. – М., 1995. – С. 237.

28. Хартовіс М. Vae victis. Сомнительное решение, с точки зрения международного суда, в связи с законом о произведениях искусства, захваченных в качестве трофеев (закон о перемещенных ценностях) // Право и политика. – 2000. – № 1. – С. 139.
29. Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. – М., 1979. – С. 86, 90.
30. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 457–458.
31. Богуславский М.М. Международная охрана... – С. 90.
32. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 457.
33. Акуленко В.И. Реституция культурных ценностей в правовом поле пакта Рериха // Культурное достояние человечества: Материалы международной научно-общественной конференции, посвященной 70-летию Пакта Рериха. – Симферополь, 2006. – С. 18–24.
34. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 457.
35. Там само. – С. 33.
36. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>.
37. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 86-87, 91.
38. Там само. – С. 114–117.
39. Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. – М., 2002. – С. 42.
40. Там само. – С. 49–50.
41. Там само. – С. 39.
42. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.

Кот С.И. Термин «незаконно вывезенные культурные ценности»: в контексте проблемы возвращения и реституции предметов культуры

В статье в контексте вопросов возвращения и реституции культурных ценностей рассматривается содержание понятия и термина «незаконно вывезенные культурные ценности». Автор анализирует широкий круг источников, в т.ч. осуществляет сравнительный анализ определений понятия и термина «незаконно вывезенные культурные ценности» в актах международного права и украинском законодательстве.

Ключевые слова: незаконно вывезенные культурные ценности, памятниковедение, возвращение, реституция, понятие, термин, международное право, законодательство Украины.

Kot S.I. The term «cultural property unlawfully exported» in a context of problem of return and restitution of cultural objects

In this article reviewed is the concept of term «Cultural property unlawfully exported» as the vital theoretical challenge of restitution and return of cultural values. The author analyzed wide range of channels and carried out the comparative analysis of the idea and concept of term «Cultural property unlawfully exported» in frames of International Law and Ukrainian legislation.

Keywords: cultural property unlawfully exported, return, restitution, conception, term, international law, legislation of Ukraine.

Подано до друку: 26.08.2013 р.